

■ بررسی سیاست‌ها و چالش‌های اقتصادی ایران
در بحران اقتصادی ۱۹۲۹؛ مطالعه اسنادی

علی رستم‌نژاد نشلی | اصغر منتظرالقائم | ابوالحسن فیاض‌انوش

■ چکیده

هدف: حکومت پهلوی از ابتدای تأسیس، میراث‌دار نظام اقتصادی ورشکسته و نابسامانی بود که تحت تأثیر مناسبات جهانی نظام سرمایه‌داری از ابتدای قرن نوزدهم، بر کشورهای توسعه‌نیافته‌ای مانند ایران تحمیل شد. ایجاد توازن در واردات و صادرات برای جلوگیری از کاهش ارزش قران به‌عنوان پول ملی پیش‌درآمد اصلاح نظام اقتصادی و نوسازی بود؛ اما وقوع ناگهانی بحران جهانی ۱۹۲۹، دولت و مجلس را به سمت اجرای سیاست‌های اقتصادی مقطعی سوق داد. هدف این پژوهش بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت پهلوی برای مقابله با بحران جهانی ۱۹۲۹ است.

روش: این پژوهش به روش آماری با تحلیل کیفی داده‌های کمی مستخرج از احصائیه‌های مالی و تجاری تألیف شده است. بخشی از متغیرهای مستقل از منابع کتابخانه‌ای و اسناد آرشیوی گردآوری شده‌اند.

یافته‌های پژوهش: بررسی جداول و نمودارها در دو مقطع پیش و پس از اجرای قانون انحصار تجارت نشانگر آن است که دولت سیاست‌های آگاهانه‌ای برای حل مشکلات اقتصادی در پیش گرفت. مقایسه میزان واردات و صادرات در این دو مقطع نشان می‌دهد موفقیت دولت در ایجاد تراز تجاری مثبت، نسبی بود. نمودار قیمت کالاهای اساسی وارداتی نشان می‌دهد که سیاست دولت برای حفظ ثبات قیمت و جلوگیری از تورم در شرایط بحرانی موفقیت‌آمیز بود.

کلیدواژه‌ها

انحصار تجارت، بحران ۱۹۲۹، پهلوی اول، اقتصاد سیاسی

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و ششم، دفتر سوم، (پاییز ۱۳۹۵)، ۳۵-۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۱۶ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۴/۱۳

بررسی سیاست‌ها و چالش‌های اقتصادی ایران در بحران اقتصادی ۱۹۲۹؛ مطالعه اسنادی^۱

علی رستم‌نژاد نشلی^۲ | اصغر منتظرالقائم^۳ | ابوالحسن فیاض‌انوش^۴

درآمد

حکومت پهلوی از ابتدای تأسیس، درگیر مشکلات اقتصادی ناشی از کاهش دائمی ارزش پول ملی بود. سقوط ارزش قران در برابر ارزهای خارجی در سال ۱۳۰۸ ش/۱۹۲۹م به دلیل بحران اقتصادی جهانی، شدت بیشتری گرفت. تیمورتاش وزیر دربار از همه صاحب‌نظران برای حل مشکل چاره‌جویی کرد. نامه‌های متعددی به وزارت دربار ارسال شد و روزنامه‌ها بحث‌های مفصلی در این باره نوشتند.^۵ با وجود اختلاف نظر درباره راه حل، همه ناظران علت کاهش ارزش قران را در دو مسئله می‌دیدند: کاهش ارزش فلز نقره به عنوان واحد پول ملی و نبود توازن بین صادرات و واردات. با جمع‌آوری و ارزیابی دیدگاه‌ها، دولت برای حل مشکل، راهبردهای چهارگانه زیر را در پیش گرفت. جلوگیری از ورود نقره به کشور، نظارت بر خرید و فروش ارز، تبدیل واحد پول ایران از نقره به طلا و توسعه صادرات همراه با محدودیت واردات. اعمال این سیاست‌ها به تدریج در طول دو سال ۱۳۰۸ ش/۱۹۲۹م و ۱۳۰۹ ش/۱۹۳۰م با ارسال چهار لایحه به مجلس حالت قانونی و اجرایی گرفت.

تاکنون ارزیابی‌های متعدد و متفاوتی از سیاست‌های اقتصادی دوره پهلوی اول به‌ویژه «قانون انحصار تجارت خارجی» صورت گرفته است. عمده‌ترین نقدها از جانب معتقدان به نظریه‌های «کلان‌نگر تکامل تاریخی جوامع با زیربنای اقتصاد» به عمل آمده است. این نظریه‌ها در چارچوب «شیوه تولید» به تحلیل سیاست‌های اقتصادی پرداخته‌اند.

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه مقطع دکتری علی رستم‌نژاد نشلی از دانشگاه اصفهان با عنوان «تبیین تحولات تجاری مازندران (۱۳۲۰-۱۳۰۶ ش/۱۹۴۱-۱۹۲۸ م)» است.
۲. دانشجوی دکتری تاریخ محلی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)
۳. استاد تاریخ دانشگاه اصفهان. AR.arghavan@gmail.com
۴. دانشیار تاریخ دانشگاه اصفهان. Montazer5337@yahoo.com
۵. برای اطلاع کامل از پیشنهادات علی‌اکبر داور، مصطفی فاتح، دکتر مصدق، سید حسن تقی‌زاده، وزیر داخله و خارجه و برخی تجار رک به: اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی... (۱۳۸۰). شماره ۵ تا ۱۶.

«بدون شناخت [شیوه مسلط تولید] نمی‌توان رویدادهای اقتصادی، سیاسی و نظامی و برخورددهای طبقاتی در سطح جهان و جوامع گوناگون را توضیح داد. بلکه شناخت و تبیین درست و علمی ساختار طبقاتی - اجتماعی و ریشه‌یابی رویدادها و دگرگونی‌های سیاسی و اقتصادی در هر یک از جوامع نیز ممکن نخواهد بود» (رواسانی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۵). این افراد یا در چارچوبه نگرش خطی مارکسیسم - لنینیسم یا بر اساس نظریه «شیوه تولید آسیایی» به تحلیل و نقد اقتصاد سیاسی ایران در عصر پهلوی اول پرداخته‌اند.

بر اساس نظرگاه اول، ایران عصر پهلوی دوران سرمایه‌داری وابسته را می‌پیمود که از نظر مناسبات اقتصادی جهانی، تحت سیطره کامل شیوه تولید «سرمایه‌داری» قرار داشت. اگرچه انحصار تجارت خارجی می‌توانست ایران را به سمت سرمایه‌گذاری صنعتی خلاف میل امپریالیسم سوق دهد، اما حرکتی خلاف جریان عمومی انتقال ثروت و پول به غرب نبود. «در کشورهای مستعمره و نیمه مستعمره، قشر بالای سرمایه‌دار - طبقه سرمایه‌دار وابسته یا بورژوازی کمپرادور - رابطه نزدیکی با سرمایه‌داری جهانی دارد» (رواسانی، ۱۳۷۴، ص ۳۱). تحلیل‌های محمدرضا سوداگر از سیاست‌های اقتصادی عصر پهلوی، بهترین نماینده اندیشه تکامل تک‌خطی تاریخ در بررسی تحولات اقتصادی ایران عصر پهلوی است. در نظر وی عصر پهلوی «دوره طوفان‌زای انباشت اولیه سرمایه» است. این انباشت بر مبنای تجربه کشورهای اروپایی بر اساس نظرگاه «انباشت اولیه سرمایه» مارکس، بر اساس اعمال زور، تشدید اختناق و سرکوب نیروهای دموکراتیک شکل گرفت تا فرایند تبدیل نظام فئودالی به شیوه سرمایه‌داری را تسریع کند (سوداگر، بی‌تا، ص الف). وی تنها به یکی از وجوه و پیامدهای قانون انحصار پرداخت و آن را برجسته نمود «برقراری انحصار موجب توسعه ورود کالاهای قاچاق از مرزها گردید» (سوداگر، بی‌تا، ص ۲۴۲).

گروه دوم بر اساس مدل شیوه تولید آسیایی به تحلیل قانون فوق پرداختند. در این گروه محمدعلی خنجی، پرواند آبراهامیان، کاتوزیان و سیف قرار دارند. کاتوزیان برخلاف ادعای اصالت و بدیع بودن نظریه‌اش، بر اساس نظریه «استبداد ایرانی» به تحلیل تحولات سیاسی اقتصادی عصر پهلوی پرداخت. بر مبنای این نظرگاه در طول تاریخ ایران برخلاف اروپا، طبقات، متکی به دولت بودند. دولت در ایران مالک اصلی منبع ثروت - یعنی زمین - بود و آن را نه به صورت مالکیت بلکه به عنوان امتیاز به افراد واگذار می‌کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۸). برنامه‌های سیاسی - اقتصادی دولت پهلوی در چارچوب چنین نظامی مورد ارزیابی قرار گرفت. در مبحث صنعت، کشاورزی و تجارت بدون استفاده از احصائیه‌های موجود می‌نویسد: «حجم صادرات غیرنفتی ایران به‌طور متوسط ثابت ماند» (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۱۶۱). در نهایت در ارزیابی «کارنامه اقتصادی رضاشاه» معتقد است

۱. برای بحث بیشتر درباره نظریات کاتوزیان رک به: ولی، عباس (۱۳۸۰). *ایران پیش از سرمایه‌داری: تاریخ نظری*. (حسن شمس‌آوری، مترجم). تهران: نشر مرکز. صص ۷۲-۷۴.

«بر پایه شواهد موجود پیداست که سیاست‌های اقتصادی رضاشاه [...] موجب اتلاف منابع ملی شده است» (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۱۷۹).

اخیراً تحلیل‌هایی بدون پیش‌داوری تئوری‌های کلان‌نگر از «قانون انحصار تجارت خارجی» صورت گرفت. مقاله «قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹: زمینه‌ها، اهداف و پیامدها» به قلم شهرام غلامی به تحلیل منطقی سیاست اقتصادی ایران برای مقابله با بحران ۱۹۲۹ پرداخت. به نظر وی دولت با اجرای قانون‌هایی به صورت آزمایش و خطا درصدد دستیابی به اهداف سه‌گانه کسب درآمد، توسعه کشاورزی تجاری و توسعه صنایع بود (غلامی، ۱۳۹۰، صص ۵۱ و ۵۲).

«بحران اقتصادی ۱۹۲۹؛ پیامدها و واکنش‌ها در ایران» مقاله‌ای است به قلم سید حسن شجاعی که بر اساس تحلیل داده‌های کمی شکل گرفت. آمار واردات و صادرات انواع کالاهای مهم صادراتی طی سال‌های ۱۳۰۷ش/۱۹۲۸م تا ۱۳۱۱ش/۱۹۳۲م مورد بررسی قرار گرفت. به نظر مؤلف، قانون «انحصار تجارت خارجی» یکی از سیاست‌های مقابله‌ای موفق هیئت حاکمه برای خروج از بحران بود. سیاستی که به دلیل پیامدهای مشابه ناشی از بحران جهانی در اغلب کشورهای توسعه‌نیافته اجرا شد (شجاعی و شعبانی، ۱۳۹۰، ص ۶۵). نویسنده در این مقاله تلاش کرده است با به‌کارگیری داده‌های کمی و از طریق مقایسه شرایط تجاری قبل و بعد از اجرای قانون انحصار و بررسی قیمت کالاهای اساسی وارداتی قبل و بعد از اجرای قانون، به تحلیل کارآمدی یا ناکارآمدی قانون فوق پردازد؛ بنابراین احصائیه‌های اداره گمرک - بهترین نمونه‌های آماری ایران پس از مشروطه - مجلات اقتصادی از جمله *مجله اطاق تجارت* و *مجله عصر جدید* و اسناد مورداستفاده قرار گرفتند.

نمودارها نشان می‌دهند که دولت در ایجاد تعادل بین صادرات و واردات کاملاً موفق نبود، اما توانست روند کاهش ارزش پول ملی و روند افزایش قیمت کالاهای اساسی وارداتی را کنترل کند. به‌طور کلی مجموع سیاست‌های دولت برای مقابله با بحران جهانی موفقیت‌آمیز بود.

زمینه‌ها

از ابتدای حکومت پهلوی، کاهش ارزش قران از معضلات دائمی اقتصاد ملی بود و به تدریج حل این مشکل به صورت خواست عمومی مطرح شد و ایجاد انحصار در فضای فکری محافل اقتصادی مورد توجه قرار گرفت. با شروع بحران اقتصادی جهانی، روند کاهش ارزش پول ملی شدت بیشتری گرفت. جدول شماره (۱)

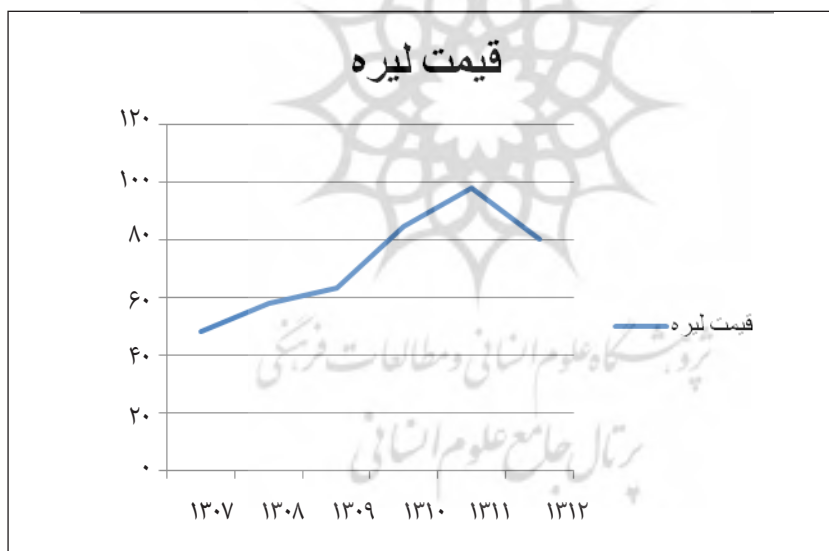
و نمودار شماره (۱) نشانگر نوسانات قیمت ارز در سال‌های متوالی است:

منبع	هر لیره	سال
فصل ۲، ص ۲	۴۸ قران	۱۹۲۸/۱۳۰۷
فصل ۲، ص ۲	۵۸ قران	۱۹۲۹/۱۳۰۸
فصل ۲، ص ۳	۶۳،۴۰ قران	۱۹۳۰/۱۳۰۹
فصل ۲، ص ۲	۸۴ ریال و ۸۵ دینار	۱۹۳۱/۱۳۱۰
فصل ۲، ص ۳	۹۸ ریال و ۲۰ دینار	۱۹۳۲/۱۳۱۱
ص ۶	۸۰ ریال و ۴۵ دینار	۱۹۳۳/۱۳۱۲

جدول ۱

قیمت ارز در سال‌های بحرانی

(احصائیه گمرک، سال‌های مذکور در جدول)

(ترسیم از نگارنده)

نمودار ۱

روند قیمت ارز در سال‌های پیش و پس از بحران اقتصادی

ایجاد انحصار، پیش از تصویب قانون انحصار تجارت خارجی در سال ۱۳۰۹ش/۱۹۳۰م در ایران دارای سابقه بود. قانون «انحصار تجارت قند و شکر و چای» از خرداد ۱۳۰۴، تجارت قند، شکر و چای را در انحصار دولت قرار داد. علاوه بر عوارض

گمرکی، از هر من^۱ (من تبریز) قند و شکر، ۲ قران و از هر من چای ۶ قران عوارض اخذ می‌شد (ص.م.م^۲ ۵، جلسه شماره ۱۷۳، ۷ خرداد ۱۳۰۴، ص. ۶). بر اساس ماده ۹ این قانون «عواید حاصله منحصرأً برای ساختمان راه آهن و احتیاجات مربوطه به آن تخصیص» یافته بود (ص.م.م ۵، جلسه شماره ۱۷۴، ۹ خرداد ۱۳۰۴، ص. ۳؛ ساکما، ۲۴/۶۰/۲۴).

یکی از زمینه‌های تصویب قانون، خواست تجار بود. در ۶ بهمن ۱۳۰۴ ش ۲۶۷ ژانویه ۱۹۲۶ م اتحادیه تجار همدان طی نامه‌ای به وزارت فواید عامه مشکل اساسی اقتصادی مملکت را تمام شدن سرمایه نقدینه کشور به دلیل نبودن توازن بین صادرات و واردات بیان نمودند. پیشنهاد هیئت مزبور برای حل مشکل، کنترل واردات و حمایت از صنایع تولیدی داخلی برای بی‌نیازی از کالاهای وارداتی بود (ا.چ. ۱، ۱۳۸۸، سند شماره ۱۷۶). اتحادیه تجار کنگاور نیز پیشنهادهای مشابهی همراه با اصلاح ساختار گمرک و تجارت و کوشش برای ساخت و توسعه راه‌های شوسه داد (ا.چ. ۵، ۱۳۸۰، سند شماره ۱۶). اطاق تجارت رشت طی نامه‌ای به وزارت «فواید عامه، فلاح و تجارت» پیشنهاد کرد (۱). وضع قانونی که عموم تجار اعم از اتباع داخله و خارجه موظف باشند مطابق قیمت مال وارده، از ایران امتعه صادر نمایند. ۲. تفتیش اسعار خارجه ۳. منع ورود تمام یا قسمتی از اشیاء لوکس ۴. وضع گمرک نقره مطابق ترتیب سابق» (طاق تجارت، شماره ۲، آذرماه ۱۳۰۸، ص. ۲۷). دولت نظر اطاق تجارت را برای حل مشکل کاهش ارزش پول ملی جویا شد. اطاق تجارت با تشکیل «کمیسیون مخصوص نقره» در ۱۷ بهمن، پیشنهاد زیر را برای هیئت دولت ارسال داشت: اتخاذ واحد پول طلا، توازن واردات و صادرات و انحصار ورود نقره به دولت (طاق تجارت، شماره ۴، بهمن ۱۳۰۸، ص. ۲۸).

کاهش ارزش قران تنها به دلیل کم شدن میزان صادرات و نزول ارزش فلز نقره در سطح جهانی نبود. بخشی از این مسئله مربوط به سوءاستفاده بانک شاهنشاهی از شرایط موجود بود. مجله قلم آزاد در مقاله‌ای با عنوان «ترقی مصنوعی بروات پوند و رویه» نوشت: «بانک شاهنشاهی به بهانه نقره‌گی واحد پول ایران بطور فورس ماژور نرخ پوند را بالا برد [...] بانک می‌گوید بواسطه معافیت قانونی نقره از گمرک، عرضه این کالا در بازار ایران به تقاضا غلبه یافته موجب ارزانی نقره گشت [در نتیجه] قیمت برات پوند از ۵ تومان به شش تومان و دو قران افزایش یافت» (قلم آزاد، شماره ۲، ۱۳۰۸، ص. ۲). مجله فوق در ادامه این سؤال را مطرح می‌کند: «به چه جهت بانک برای رویه هم وزن و هم حجم [عیار] ۲ قرانی نقره ایران، چهار قران و سه عباسی^۳ قائل شد؟» (قلم آزاد، شماره ۲، ۱۳۰۸، ص. ۲). پیشنهاد مجله برای حل فوری این مسئله، تحمیل گمرک گزاف به نقره بود. راه حل درازمدت از نظر نویسنده مقاله مجله قلم آزاد این بود: «واحد

۱. دو کیلو و ۹۷۰ گرم. (پورشافعی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶)

۲. کوتاه‌نوشت «ص.م.م» معادل «صورت مذاکرات مجلس شورای ملی» در سراسر متن مورد استفاده قرار گرفت. عدد پس از کوتاه‌نوشت بیانگر دوره مجلس است.

۳. کوتاه‌نوشت «الفاج» معادل «اسناد چاپ شده» در سراسر متن به کار رفت. منبع مربوط به شماره ۲ پس از کوتاه‌نوشت در فهرست منابع (اسناد چاپ شده) مندرج است.

۴. اسعار جمع شعر و به معنی نرخ نهادن می‌باشد و معادل ارز امروزی است.

۵. هر قران معادل ۱۰۰۰ دینار و هر عباسی معادل ۲۰۰ دینار بود.

پول ایران را بتدریج از مجرای بانک ملی مبدل به طلا نماید» (قلم آزاد، شماره ۲، ۱۳۰۸، ص ۲). تلاش برای کوتاه کردن دست بانک شاهنشاهی از سیستم گردش پولی کشور در ۱۱ اسفند ۱۳۰۸ ش/۲ مارس ۱۹۳۰ م به ثمر نشست و تعیین قیمت ارز خارجی در اختیار بانک ملی ایران قرار گرفت (طاق تجارت، شماره ۵، بهمن‌ماه ۱۳۰۸، ص ۳۲؛ مکی، ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۳۲۰). در تاریخ ۱۱ خرداد ۱۳۰۹ ش/۱ ژوئن ۱۹۳۰ م مجلس «لایحه اصلاح امتیازنامه بانک شاهنشاهی» را به تصویب رسانید که بر اساس آن حق انحصاری صدور اسکناس توسط بانک شاهنشاهی در اختیار دولت قرار گرفت (ص.م.م. ۷، جلسه ۱۲۶).

انحصاری شدن تجارت خارجی در شوروی به سال ۱۲۹۹ ش/۱۹۲۰ م یکی دیگر از زمینه‌های تصویب قانون انحصار بود. این امر پیش‌زمینه ذهنی مناسبی برای محافل تجاری ایران به وجود آورد. «در اواخر همین سال ۴۰٪ از صادرات غیرنفتی ایران به شوروی حمل می‌شد، در حالی که ۲۰٪ به بریتانیا و هند و ۱۷٪ به آمریکا» (Bharier, 1971, p261). با توجه به اینکه عمده صادرات ارزآور ایران محصولات خام کشاورزی و دامی بود، هرگونه سیاست‌گذاری در شوروی که منجر به کاهش صادرات می‌شد تأثیر مستقیمی بر حیات اقتصادی ایران برجای می‌گذاشت. سیاست‌های یک‌جانبه روسیه، تراز تجاری بین ایران و روس را که قبلاً به نفع ایران مثبت بود برهم زد و کاملاً برعکس نمود.

صادرات ایران به شوروی	صادرات شوروی به ایران	سال
۲۰۹,۱۵۹,۰۹۰	۱۹۹,۰۷۱,۱۲۵	۱۳۰۶ ش/۱۹۲۷-۱۹۲۸ م
۱۶۶,۲۸۱,۴۳۰	۲۹۱,۰۶۱,۳۴۱	۱۳۰۷ ش/۱۹۲۸-۱۹۲۹ م
۱۴۸,۵۸۶,۷۴۵	۲۷۶,۷۶۱,۰۰۲	۱۳۰۸ ش/۱۹۲۹-۱۹۳۰ م

ماخذ: (Rezun, 1981, P212).

«سازمان تجاری دولتی» شوروی ارگانی دولتی بود که تمامی فعالیت‌های تجاری شوروی را در اختیار داشت. هر نوع واردات به شوروی منوط به کسب اجازه از سازمان تجاری دولتی بود. اطاق تجاری روسیه با ممالک شرق که پس از چندی به «شرکت تجاری شرق» موسوم گردید، از شعبه‌های سازمان تجاری دولتی برای تجارت با کشورهای آسیایی به وجود آمد. کیفیت، وزن، قیمت و نوع جنس موردنیاز از سوی همین شرکت تعیین می‌گردید (ترابی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۹). در ۱۲ اسفند ۱۳۰۱ ش/۲۲ فوریه ۱۹۲۳ به دلیل نیاز به مواد خام و مواد غذایی ایران، اجازه ورود برخی کالاهای ایرانی بدون اخذ مجوز از سازمان داده

جدول ۲

صادرات و واردات ایران و شوروی
(قیمت‌ها به فران)

شد (ذوقی، ۱۳۳۸، ص ۳۸۹). برخلاف این تسامح، اداره گمرک مشهدسر در همین سال از ممنوعیت صدور مرکبات ایران در گمرک بادکوبه گزارش می‌دهد. در همین گزارش آمده است: «تجارت‌خانه‌های روسی مشهدسر عمده واردات قند، شکر، آرد و منسوجات را به خود اختصاص داده از فعالیت تجار ایرانی جلوگیری می‌کنند» (ساکما، ۱۳۶۰/۲۴۰). انحصار حتی شامل حمل و نقل کالاها نیز می‌شد. از آنجایی که ایران هیچ کشتی برای حمل و نقل در دریای مازندران نداشت، شرکت‌های روسی با سوءاستفاده از این مسئله در وهله اول اقدام به حمل کالاهای تجار روسی می‌نمودند؛ در صورت وجود فضا در کشتی‌ها، مال‌التجاره تجار ایرانی نیز حمل می‌شد (ایران، شماره ۱۰۸۹، ۲ رجب ۱۳۴۰، ص ۳). در سال ۱۳۰۲ ش تجارت خارجی شوروی با ایران، ۵ درصد از حجم کل تجارت شوروی را در برمی‌گرفت (اطلاعات، شماره ۳۲۶، ۱۵ مهر ۱۳۰۶، ص ۳). در سال ۱۳۰۴ ش/۱۹۲۵ م مجدداً سیاست‌های کنترلی و سخت‌گیرانه سازمان تجارت دولتی شوروی به‌طور ناگهانی مقررات اخذ مجوز واردات را در مورد کالاهای ایرانی اجرا نمود. روس‌ها برای حفظ ارزش پول ملی چرونس^۱، ورود بسیاری از کالاهای چین، افغانستان، ترکیه و ایران به شوروی را محدود یا ممنوع کردند. در ۱۲ بهمن ۱۳۰۴/۱ فوریه ۱۹۲۶ دولت شوروی سرحدات خود را به روی کالاهای ایرانی - به جز پنبه - مسدود نمود و بسیاری از اجناس تجار ایرانی را توقیف نمود (طاهر احمدی، ۱۳۸۴، ص ۸۰). سیاست اصلی روس‌ها در این مقطع مبادله محصولات صنعتی با مواد خام شرق بود (لنچافسکی، ۱۳۵۱، ص ۱۱۷). تجار شهر بارفروش طی تلگرافی به مجلس خبر دادند «چهار پنج روز است که اداره کشتی‌رانی مال‌التجاره را قبول و حمل نمی‌نماید همچنین از باکو تلگرافاً خبر می‌دهند که گمرک باکو مال‌التجاره موجود را مرخص نمی‌کند به این سبب تجارت بکلی تعطیل [است]» (کمام، ۱۳۵/۲۶۷/۹۳، ۵/۱۳۵).

مقدمات مقابله به‌مثل با شوروی با تأسیس تشکیلاتی غیردولتی توسط تجار به نام «جمعیت نهضت اقتصاد» در سال ۱۳۰۵ ش/۱۹۲۶ م چیده شد. تجار از طریق تلگراف شعبه جمعیت را در اکثر شهرهای آذربایجان، گیلان، مازندران، خراسان، تهران و زنجان تشکیل دادند و مصمم به مقابله با شوروی شدند. شعبه جمعیت در اشرف مازندران طی تلگرافی به مجلس خواستار «منع ورود و صدور مال‌التجاره از بنادر شمالی» شد (ا.ج. ۳، ۱۳۸۹، سند شماره ۱۲۵/۲). جمعیت بارفروش نیز «از ازدیاد واردات کمرشکن بنادر شمالی [که] آخرین دینار هستی تجار را به باد فنا داد» به مجلس شکایت کرد و طی تحصن در تلگراف‌خانه «از خاک پای همایونی تمنای برچیدن شعبات تجارتی و جلوگیری از واردات» را نمود (ا.ج. ۳، ۱۳۸۹، سند شماره ۱۲۵/۳). تجار قزوین در ۷ فروردین ۱۳۰۶ ش/۲۸ مارس ۱۹۲۷ م با تحصن در تلگراف‌خانه به هیئت دولت خاطر نشان

۱. Chevronets به معنی پول کاغذی و معادل ۱۰ روبل بود.

کردند: «همان طوری که سرحدات روسیه برای صادرات ایران بسته است [دولت] معارضه به‌مثل نمایند» (ساکما، ۲۹۳/۵۴۹۴). تجار تبریز هیئت‌مدیره دوازده نفره‌ای انتخاب کردند و برای تجار شهرهای دیگر آذربایجان دستورهایی صادر کردند (حبل‌المتین، سال ۳۵، شماره ۱۵-۱۴، ۲۴ رمضان ۱۳۴۵، ص ۲۸). هیئت تبریز طی تلگرافی به نخست‌وزیر نوشت: «دوام این حال که واردات آزاد و صادرات محدود است، همه روز بر فقر و فلاکت مردم [تجار] افزوده و از ثروت مملکت می‌کاهد [...] اگر دولت به انعقاد معاهده شرافتمندانه موفق نمی‌شود امر به اجرای معامله مقابله‌به‌مثلی بفرمایید» (ا.چ ۲، ۱۳۷۴، سند شماره ۱۰۹) تجار رشت در ۳۰ فروردین ۱۳۰۶ ش/۲۰ آوریل ۱۹۲۷ م تهدید کردند: «اگر هیئت محترم دولت تا ۲۹ شوال [۱۱ اردیبهشت] اقدامی به عمل نیاورند، جمعیت ناگزیر است ولو به دادن تلفات اداره گمرک را تحت نظر خود درآورند» (ا.چ ۲، ۱۳۷۴، سند شماره ۱۱۲). جمعیت گیلان طی اعلانی خواستار برقراری توازن واردات و صادرات، ممنوعیت ورود اشیای تجملی، برچیده‌شدن مؤسسات تجاری شوروی و انعقاد قرارداد تجاری شرافتمندانه شد (حبل‌المتین، سال ۳۵، شماره ۹، ۱۲ شعبان ۱۳۴۵، ص ۷). ۳۹۸ نفر از تجار و کسبه بارفروش در ۳ اردیبهشت ۱۳۰۶ بر روی پارچه‌ای سفید که به‌منزله کفن بود، نامه‌ای به رئیس مجلس نوشته برای اقدام عملی علیه عمال تجاری شوروی اعلام آمادگی نمودند (ا.چ ۲، ۱۳۷۴، سند شماره ۱۱۶). روزنامه عصر حدید برای مقابله با اقدامات روس‌ها در امر تجارت پیشنهاد داد: «دولت روسیه خود تجارت می‌کند دولت ایران نیز خود تجارت کند» (عصر حدید، شماره ۷۷، ۲۱ خرداد ۱۳۰۹، ص ۱۰).

یکی از سیاست‌های مؤسسات تجاری شوروی فروش کالاهای روسی در بازار ایران، پایین‌تر از قیمت تمام شده تجار ایرانی بود. میزان عوارض گمرکی دریافتی از مؤسسات دولتی شوروی نسبت به تجار ایرانی ناچیز بود. «تاجر ایرانی که مال‌التجاره در روسیه خریداری و مقدار زیادی از آن را به ایران حمل می‌کند نمی‌تواند آن را به قیمت عادلانه در بازار اینجا بفروشد زیرا مؤسسات اقتصادی شوروی عین همان مال‌التجاره را به ایران حمل و به قیمت نازل‌تری از آنکه تاجر ایرانی خریده است بفروش می‌رساند» (استادوخ، سال ۱۳۱۰ ش، کارتن ۳۲، پرونده ۵۲/۲۰۳، سند شماره ۱۰).

تلاش دولت برای حل مشکلات تجاری به یک موافقت‌نامه تجاری در ۸ مهر ۱۳۰۶ ش/۱۱ اکتبر ۱۹۲۷ م منتهی شد. این قرارداد پایه محکمی نداشت و منافع تجار ایرانی را مانند گذشته تأمین نمی‌کرد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۳، ص ۲۸). در ابتدا تجار سراسر کشور از موافقت‌نامه تجاری راضی بودند به حدی که تجار تهران و اعضای جمعیت نهضت اقتصاد، جشن بزرگی ترتیب دادند که علاوه بر اعضای هیئت دولت و

برخی از نمایندگان، سفیر شوروی نیز حضور داشت (اطلاعات، شماره ۳۴۹، ۱۳ آبان ۱۳۰۶، ص ۲)؛ اما در مقام عمل و اجرای مفاد موافقت‌نامه خواسته‌های تجار تأمین نشد. چهار ماه پس از عقد قرارداد، تجار شیروان به مجلس شکایت کردند: «گمرک روس خشکبار را قدغن [نمود] متجاوز از بیست هزار خروار خشکبار موجود است. اگر اجازه حمل صادر نشود دولت باید از مالیات این نقطه صرف‌نظر نماید» (کمام، ۶/۴۶۱/۱۸/۳۹۶).

شوروی از دهه ۱۳۱۰ ش/۱۹۳۰ م سیاست صنعتی کردن پر دامنه کشور خود را در پیش گرفت و این سیاست در واردات ایران به آن کشور وقفه ایجاد نمود (فوران، ۱۳۷۸، ص ۳۶۷). نکته جالب اینکه شوروی اولین کشور معترض به قانون انحصار بود. روس‌ها بیش از آنکه این قانون را واکنشی منطقی از جانب ایران نسبت به بحران مالی جهانی تلقی کنند، آن را توطئه‌ای از جانب نظام سرمایه‌داری و جریان‌اتی از اروپا علیه اقتصاد شوروی در نظر گرفتند (ساکما، ۲۹۳/۳۷۶۳). نماینده کمیساریای تجاری خارجه در آذربایجان شوروی قانون انحصار تجارت خارجی ایران را از قوانین «معمول در ممالک کاپیتالیسمی» ارزیابی کرد که به روابط تجاری ایران و شوروی لطمه وارد خواهد کرد (استادوخ، سال ۱۳۱۰، کارتن ۳۲، پرونده ۵۲/۲۰۳، سند شماره ۴).

با وجود تقاضای مقابله به مثل با شوروی، اقتصاد این کشور در بحران اقتصادی ۱۹۲۹ به دلیل اعمال محدودیت گمرکی به نسبت دچار آسیب کمتری شد در نتیجه دخالت مستقیم دولت در اقتصاد مقبولیت عام یافت؛ بنابراین سیاست تمرکزگرا و مقطعی دولت ناشی از دو عامل خارجی بود: رکود جهانی و سیاست تجاری خاص شوروی که دسترسی بازرگانان ایران را به بازارهای شوروی محدود نمود (Moghadam, 1975, P97).

بحران جهانی

در ۴ سپتامبر ۱۹۲۹ م/۱۳ شهریور ۱۳۰۸ ش، بحران اقتصادی معروف به «بحران ۱۹۲۹» آغاز شد که تا ۱۹۳۳ م/۱۳۱۲ ش تداوم یافت. علت اصلی آن سقوط ناگهانی بورس نیویورک بود. قیمت سهام در مدت یک ماه به بیش از یک‌سوم سقوط کرد. در دسامبر ۱۹۳۰/ آذر ۱۳۰۹ - پانزدهمین ماه رکود - بازار سهام ۵۰٪ افت شاخص داشت. سودها به نصف رسید و تولید صنعتی نزدیک به ۲۰٪ کاهش یافت. در ماه هفدهم (بهمن ۱۳۰۹) رکود به اوج رسید. بازار سهام با کاهش ۷۰ درصدی و تولید صنعتی با کاهش ۴۰ درصدی مواجه شد (Ahamed, 2009, P86). قیمت سهام در سال ۱۳۱۱ ش/۱۹۳۲ م به کمتر از یک‌ششم قیمت سال ۱۳۰۸ ش/۱۹۲۹ م رسید (استوارت، ۱۳۶۸، ص ۷۴). سقوط قیمت سهام در بورس نیویورک به سرعت بر اقتصاد کشورهای دیگر تأثیر گذاشت. برای نمونه

میزان تجارت خارجی ژاپن به علت نوسانات بورس به شدت سقوط کرد و در ربع اول سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۰م نسبت به سال ۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م، ۲۲٪ کاهش یافت (اطلاعات، شماره ۱۰۳۲، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۹، ص ۲).

واکنش کشورهای سرمایه‌دار برای حل بحران، ایجاد تعرفه‌های گمرکی برای حفظ تعادل میان واردات و صادرات بود. این سیاست، زمینه‌کننده شدن مبادلات تجاری، ورشکستگی صنایع و کاهش تولید را به وجود آورد؛ در نتیجه تقاضای جهانی برای مواد خام کاهش یافت. بر اساس گزارش اداره تحقیقات اقتصادی جامعه ملل، مقدار مال‌التجاره‌ای که بین ملل مختلف در سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳م مبادله شد نزدیک به ۳۰٪ نسبت به سال ۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م کاهش یافت (طاق تجارت، شماره ۸۶، اردیبهشت ۱۳۱۳، ص ۲۵).

تأثیر بحران در کشورهای صادرکننده مواد خام شدیدتر بود. «ارزش مواد اولیه در سال‌های ۱۹۲۹/۱۳۰۸ تا ۱۹۳۲/۱۳۱۱ به ۶۰٪ قیمت قبل از جنگ جهانی اول رسید» (Tipton, 1987, P252). نتیجه نهایی چنین اتفاقی برای کشورهای صادرکننده مواد خام، کاهش درآمد و قدرت خرید بود. گزارش حاکم مازندران به وزارت داخله در ۳۱ تیر ۱۳۰۹ش/۲۲ جولای ۱۹۳۰م و مقایسه قیمت آن با سال گذشته قابل توجه است: «پشم پاک نشده در سنه گذشته اواخر بهار یک من یک تومان بود در صورتی که حالیه یک من هشت قران [...]، پنبه یک من یک تومان و ۱۵ شاهی، ولی الآن به نه قران [...]، برنج و خشکبار که همه‌ساله از طریق مشهدسر به روسیه حمل می‌شده به کلی خریدار ندارد» (ا.چ ۲، ۱۳۷۴، سند شماره ۱۴۸). با وجود فشار تیمورتاش به حاکمان برای افزایش سطح تولید ابریشم، ملاکین مازندران جدیتی در کار نوغان‌داری به خرج ندادند: «چیزی که اسباب یاس و ناامیدی رعایا را فراهم کرده است تنزل قیمت پنبه است. در بازار یک من، هفت قران الی هشت قران بیشتر خریدار ندارد در صورتی که در چند سال قبل از قرار یک من، دوازده قران الی یک تومان خرید و فروش می‌شد» (ا.چ ۶، ۱۳۸۳، سند شماره ۶۷۲).

بسته به نوع تولید مواد خام - مزیت نسبی - و میزان نیاز به کالاهای وارداتی، کشورهای توسعه‌نیافته یکی از روش‌های زیر را برای مقابله با بحران در پیش گرفتند. افزایش تولید برای افزایش درآمد یا کاهش تولید برای فشار به بازار جهت بالا بردن قیمت در اثر عرضه کم. گزینه دوم برای کشورهای کاربردی داشت که بنا بر مزیت نسبی، کالایی خاص صادر می‌کردند مانند برزیل در تولید قهوه (شجاعی و شعبانی، ۱۳۹۰، ص ۴۹). صنعتی‌سازی در کشورهایی با شرایط اقتصادی ایران، مستلزم کنترل واردات با ایجاد محدودیت‌های گمرکی برای حمایت از صنایع نوپا در مقابل تولیدات مشابه خارجی بود. قانون انحصار تجارت خارجی برای مقابله با بحران به دو منظور صورت گرفت: اول کنترل

خروج ارز از طریق ایجاد تعادل در صادرات و واردات، دوم حمایت از تولید کالاهای صنعتی داخلی.

پیش‌درآمدهای قانون انحصار

الف. تغییرات ساختاری: براساس قانون مصوب مجلس در ۲۷ اسفند ۱۳۰۸ ش/ ۱۸ مارس ۱۹۳۰ م، «وزارت فواید عامه و فلاح و تجارت» به دو وزارتخانه «طرق و شوارع» و «اقتصاد ملی» تبدیل شد (ص.م.م. ۷، جلسه ۱۰۹). در ماده سوم این قانون، وظایف وزارت اقتصاد ملی درباره تجارت این‌گونه تشریح شد: «فراهم آوردن موجبات ترقی و توسعه تجارت مملکت از نقطه نظر توسعه صادرات و تشویق به عمل آوردن امتعه که ممکن است برای رفع حوائج داخلی تهیه شود و اصلاح مواد صادراتی مملکت به طوری که مطلوب بازارهای خارجه باشد» (ص.م.م. ۷، جلسه ۱۰۹، ص ۲). محمدعلی فروغی به‌عنوان وزیر اقتصاد ملی از مجلس رأی اعتماد گرفت (اطلاعات، شماره ۱۰۱۲، ۱۷ فروردین ۱۳۰۹، ص ۴) و تا یک ماه بعد «تشکیلات و اعضای وزارتخانه اقتصاد ملی خاتمه یافت و حکم کلیه روسا و اعضاء وزارتخانه تهیه و امضا شد» (اطلاعات، شماره ۱۰۳۴، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۰۹، ص ۲). از آنجایی که وزارت اقتصاد ملی توانایی اشراف کامل به سه مقوله مهم اقتصادی «تجارت، فلاح و صناعت» را نداشت، در تاریخ ۱۶ خردادماه ۱۳۱۰ ش/ ۷ ژوئن ۱۹۳۱ م بر اساس قانون مصوب مجلس به سه اداره مستقل تقسیم شد و هر اداره تحت ریاست یک نفر به سمت معاونت نخست‌وزیر قرار گرفت (اداره کل گمرک، ۱۳۱۴، احصائی ۱۳۱۳، ص ۵؛ اطاق تجارت، شماره ۲۰، ص ۲۵).

تبدیل پایه پولی از قران نقره به ریال طلا یکی از تغییرات مهم در ساختار اقتصاد ملی بود. در ۲۷ اسفند ۱۳۰۸ ش/ ۱۰ مارس ۱۹۳۰ لایحه «تبدیل واحد پول به طلا» از تصویب مجلس گذشت. در ماده دوم مسکوکات رایج بر اساس جنس به چهار دسته تقسیم شدند: الف. مسکوک طلا شامل سکه طلای بیست ریالی به نام یک پهلوی و سکه طلای ده ریالی به نام نیم پهلوی؛ ب. مسکوک نقره: سکه نقره نیم ریالی، یک ریالی، دو ریالی، پنج ریالی؛ ج. مسکوکات نیکل: سکه نیکل پنج دیناری، ده دیناری، بیست و پنج دیناری؛ د. مسکوکات مس: سکه مس یک دیناری، سکه مس دو دیناری (ص.م.م. ۷، جلسه ۱۰۹، ص ۲).

تغییر ساختار «اطاق تجارت» متناسب با سیاست جدید دخالت دولت در اقتصاد یکی از تغییرات ساختاری نظام مبادله‌ای بود. در ۴ خرداد ۱۳۰۹ ش/ ۲۵ می ۱۹۳۰ م اطاق‌های تجارت با نظر وزارت اقتصاد ملی ملغی شدند. در ۱۰ تیر لایحه تأسیس اطاق تجارت تقدیم مجلس شد. در لایحه جدید، مطابق برنامه کلی دخالت دولت در اقتصاد، دولت

کنترل بیشتری بر اطاق تجارت یافت. بر اساس ماده ۶ قانون «معادل سه برابر عده لازم را تجار انتخاب می‌نمایند. دولت از بین منتخبین اعضاء اطاق تجارت را تعیین خواهد نمود.» این لایحه با ۴ ماه تأخیر در ۱۰ مهر ۱۳۰۹/۱۲ اکتبر ۱۹۳۰ به تصویب مجلس رسید (ص.م.م. ۷، جلسه ۱۵۳، ص ۴).

ب. قانون تفتیش اسعار: در واقع اولین واکنش منطقی و قانونی دولت برای مبارزه با بحران جهانی، تصویب «قانون تفتیش اسعار» بود. این اقدام از نظر ناظران داخلی، کاری عقیم و ناکارا بود. مجله عصر حدید در شماره ۷۰-۷۱ نوشت «این قانون هم، تأثیری در رفع بحران بطور اساسی ندارد [...] فایده‌ای که خواهد داشت، بطور غیر مستقیم ممانعت از ورود اشیاء تجملی است که نهایت صدی دو از کل واردات ایران را تشکیل می‌دهد» (عصر حدید، شماره ۷۰-۷۱، ص ۱۵). این مجله که در اصل ارگان «مجمع توسعه صنعتی و فلاحتی ایران» بود با طرح سؤال: «وقتی ما فاقد قوه تولیدیه بوده و صادرات کم داریم یعنی نداریم که صادر کنیم آیا از اینکه دولت اسعار را کنترل کند یا واحد مسکوک ما طلا شود اوضاع اقتصادی مملکت خوب خواهد شد؟» (عصر حدید، شماره ۷۰-۷۱، ص ۱۶) و پس از نقد قانون اسعار خارجی، نتیجه آن را این گونه ارزیابی نمود: «ماندن محصول ایران در مملکت، عدم ورود مال التجاره، نکس^۱ عایدات گمرکی، کسر عایدات طرق و بالتیجه خرابی راه‌های شوسه و بحران خزانه عمومی» (عصر حدید، شماره ۸۳، ۱۸ مرداد ۱۳۰۹، ص ۱). قانون متمم اسعار نیز نتوانست مشکلات را حل و نارضایتی تجار را برطرف سازد بلکه «مبادله مال التجاره را منع کرده یعنی تاجر صادرکننده را مجبور می‌کند که صدی نود قیمت آنچه را که اسعار خارجی است به بانک‌های ایران بفروشد و صدی ده را جنس وارد کند» (عصر حدید، شماره ۸۷، ۲۲ شهریور ۱۳۰۹، ص ۱). مشکل اساسی این بود که بسیاری از تجار بابت کالاهای صادراتی سودی به دست نمی‌آوردند، بلکه سود آن‌ها در کالایی بود که وارد می‌کردند. حال که بر اساس قانون تفتیش اسعار مجبور بودند ارز حاصله از صادرات را به دولت بفروشند، متضرر می‌شدند در نتیجه ترجیح می‌دادند کالایی صادر نکنند. مسلماً نتیجه نهایی این امر کاهش صادرات و کاهش قدرت خرید بود.

مجله اطاق تجارت به عنوان ارگان رسمی تجار، ارزیابی جالبی از نتیجه اجرای قانون تفتیش اسعار خارجی دارد: «در جریان این چندماهه در نتیجه اجرای قانون، صادرات رو به نقصان گذاشت و [قیمت کالاهای وارداتی] رو به ترقی [...] به تفاوت از صدی سی الی صد درصد نسبت به سال پیش ترقی قیمت در امتعه خارجی پیدا شد.» به نظر این مجله به دلیل کاهش صادرات، قیمت محصول داخلی تنزل یافت و لطمه بزرگی به طبقه مولد مملکت وارد شد (طاق تجارت، شماره ۱۲، مهر ماه ۱۳۰۹، ص ۲۲)؛ بنابراین دولت

۱. دچار بیماری شدن و در اینجا منظور کاهش درآمدهای گمرکی است.

به نتیجه مورد انتظار که همان «کنترل بروات و جلوگیری از فزونی واردات بر صادرات» بود، نرسید.

مجله اطاق تجارت ناکارایی قانون تفتیش اسعار در ایجاد تعادل بین صادرات و واردات را دلیل اجرای قانون انحصار بیان می‌کند. «واردات و صادرات توازن پیدا نمی‌کرد علت آن هم روشن بود. صادرات محدود و کنترل می‌شد برای اینکه اسعار آن بایستی به دولت تحویل می‌شد ولی واردات تحت هیچ کنترلی نبود و برای صادرکنندگان که اسعار خود را به بانک نمی‌پرداختند مواخذه در کار نبود باین جهت بورس سیاه اسعار در بازار رواج یافت [...] این بود که دولت درصدد برآمد عمل شدیدتری برای تعدیل واردات و صادرات قایل شود» (طاق تجارت، شماره ۱۷، ص ۱۰). روزنامه اطلاعات پیامدهای منفی قانون فوق را ترقی اجناس خارجی، شیوع قاچاق و کسر عایدات گمرکی ارزیابی کرد. به نظر «مخبر اقتصادی این روزنامه» تنها پیامد مثبت قانون، افزایش صادرات بود زیرا «بسیاری از تجار مجبور شدند برای بدست آوردن ارز اقدام به صدور محصولات داخلی نمایند» (اطلاعات، شماره ۱۹۴، ۲ آذر ۱۳۰۹، ص ۱). روزنامه اطلاعات علت اصلی شکست قانون کنترل اسعار خارجی را این‌گونه بیان کرد: «هیچ صادرکننده‌ای خود را ملزم و متعهد نمی‌دانست که اسعار خود را بوسیله بانک‌ها مجاز تسعیر کند به این جهت اسعار دو قیمت پیدا کرد یکی رسمی و دیگری بورس سیاه» (اطلاعات، شماره ۱۲۶۸، ۷ اسفند ۱۳۰۹، ص ۳)؛ بنابراین دولت برای کنترل نوسانات قیمت ارز و تورم در شرایط بحرانی اقدام به اجرای قانونی سخت‌تر با محدودیت بیشتر نمود تا برای دخالت و نظارت در اقتصاد تضمینی جدی وجود داشته باشد.

قانون انحصار

ماده واحده «قانون انحصار تجارت خارجی» در یازدهمین جلسه مجلس هشتم^۱ در روز چهارشنبه ۲۵/۱۳۰۹/۱۹ فوریه ۱۹۳۱ به تصویب رسید: «از تاریخ تصویب این قانون، تجارت خارجی ایران در انحصار دولت بوده و حق واردکردن و صادرکردن کلیه محصولات طبیعی و صنعتی و تعیین موقتی یا دائمی میزان واردات و صادرات مزبوره به دولت واگذار می‌شود» (ص.م.م. ۸، جلسه یازدهم، ص ۲). متمم قانون نیز در جلسه پانزدهم، چهارشنبه ۲۰ اسفند ۱۳۰۹ ش/۱۱ مارس ۱۹۳۱ م به تصویب رسید. بحث‌های صورت گرفته پیرامون این قانون توسط موافقان و مخالفان در مجلس که در صورت مذاکرات منعکس شده است از منابع ارزشمند در تحلیل چرایی تصویب این قانون است.

بر اساس قانون انحصار، دولت موظف شد در ابتدای سال مالی - اول تیر ماه هر سال -

۱. هشتمین دوره قانون‌گذاری در تاریخ ۲۴ آذرماه ۱۳۰۹ ش/۱۷ دسامبر ۱۹۳۰ م افتتاح و در تاریخ ۲۴ دی‌ماه ۱۳۱۱ ش/۱۶ ژانویه ۱۹۳۲ م خاتمه یافت.

فهرست و میزان کالاهای وارداتی موردنیاز را اعلام نماید. این فهرست که «کننتژان» یا سهمیه نامیده می‌شد، دربرگیرنده نوع و مقدار کالاها و سهمیه هریک از مبادی گمرکی بود که در طول یک سال مالی می‌توانست توسط تجار وارد شود. نمونه این فهرست‌ها در مجله اطاق تجارت درج شده است (طاق تجارت، شماره ۶۴، خرداد ۱۳۱۲، ص ۱۷).

از نظر اقتصاد بین‌الملل، دنیا در حال تجربه بحران بزرگی بود و خواه‌ناخواه کشورهای مختلف روش‌های متفاوتی برای مقابله با بحران اقتصادی در پیش گرفتند. علی‌اکبر داور وزیر عدلیه در دفاع از لایحه به این نکته اشاره نمود: «مملکت شما تنها در بحران نیست، دنیا امروز در بحران اقتصادی است. مگر آقایان نمی‌خوانند در جراید. مگر نمی‌شنوند که صدها بانک در ممالک پرتروت خارج ورشکست شده‌اند و بر عده بیکاران هرروز افزوده می‌شود؟» (ص.م.م ۸، جلسه یازدهم، ص ۱۶). نکته مهم در صحبت‌های وزیر عدلیه، همخوانی نداشتن میزان مصرف با شیوه تولید است. در واقع یکی از اصلی‌ترین دلایل نبود توازن و تعادل در تجارت همین مسئله بود. «مثل مردم قرن امروز مصرف می‌کنید و مثل مردم دو هزار سال قبل جنس تولید می‌کنید چطور می‌شود تعادل به هم نخورد؟» (ص.م.م ۸، جلسه یازدهم، ص ۱۶).

سمیعی کفیل وزارت اقتصاد ملی در هنگام قرائت متمم قانون، علت طرح لایحه مذکور را چنین ذکر کرد: «منظور از مواد مذکور تشویق و حمایت مصنوعات داخلی و بهبودی تنوع محصولات ارضی و طبیعی مملکت و بالاخره محدود نمودن ورود امتعه است که یا ضرورت عمومی نداشته و یا نظیر و مشابه کافی در ایران دارند» (ص.م.م ۸، جلسه یازدهم، ص ۲).

تیمورتاش در پاسخ به اعتراضات لرد پالمور سفیر انگلیس علت اجرای قانون را «جلوگیری از بحران اقتصادی مملکت» دانست و علت بحران را «تفاضل واردات بر صادرات و فقدان وسایل حمایت از صنایع داخلی و مغلوبیت آن در مقابل رقابت خارجی» بیان کرد (آ.چ. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۴۱).

بر اساس «نظام‌نامه قانون انحصار» مصوب هیئت دولت در ۴ فروردین ۱۳۱۰ ش/ ۲۵ مارس ۱۹۳۱ م «اداره جواز واردات» زیر نظر اداره تجارت تأسیس گردید. این اداره نقشی حساس در سرعت‌بخشیدن به جریان امور تجارت داشت. اداره تجارت موظف شد «همه‌ساله صورت اجناس [موردنیاز مملکت را] برای سنه اقتصادی آینده تهیه کرده به تصویب هیئت دولت برساند» (آ.چ. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۴۰/۲). صورت اجناس موردنیاز و میزان سهمیه دفاتر گمرکی مجاز در روزنامه‌ها منتشر می‌شد و مجله اطاق تجارت در ابتدای هر سال این فهرست را به چاپ می‌رسانید. بر اساس ماده ۵، واردکنندگان از اول فروردین تا

۲۰ خرداد و از اول مهر تا ۲۰ آذر، می‌بایست برای دریافت جواز ورود به اداره صدور جواز درخواست کتبی بدهند (ا.چ. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۴۰/۲). در ماده ۱۶ نظام‌نامه بخشی از قانون «تفتیش اسعار» گنجانیده شد: «کلیه صادرکنندگان اجناس ایران در موقع صدور باید تعهد نمایند که به میزان قیمت مال‌التجاره صدوری خود، اسعار خارجی که پایه آنها طلاست به نرخ رسمی و در مدتی که از هشت ماه تجاوز ننماید به دولت بفروشند» (ا.چ. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۴۰/۲). تیمورتاش دلیل این بخش از قانون را این‌گونه بیان نمود «صادرات یک مملکتی فقط در صورتی ذینفع برای آن مملکت می‌باشد که حاصل فروش آن به شکل اسعار و یا مال‌التجاره به مملکت برگردد؛ بنابراین اگر صادرکنندگان، تعهد اسعاری نداشته باشند یک مقداری از ثروت مملکت به شکل صادرات خارج خواهد شد و در مملکت برای اجناس مجاز ورودی اسعار پیدا نخواهد شد» (ا.چ. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۴۱).

کاهش ارزش قران در سال‌های بحران شدت بیشتری گرفت. قانون انحصار تجارت خارجی و اکثس منطقی ایران برای کنترل قیمت ارز و ایجاد تعادل میان صادرات و واردات بود. کارشناسان اقتصادی ایران نسبت به اهمیت کاری که در حال انجام بود آگاه بودند. «در این بحرانی که جهان را فراگرفت هر کشوری کوشش می‌کند تجارت خود را پایدار نگه‌دارد [...] روسیه همه تجارت را در دست دولت نگاهداشت. انگلستان هواخواه تجارت آزاد، ناچار شد از ارزش پول خود بکاهد و تعرفه گمرکی را بیاورد و به کشورهای هم‌پیمان تجاری بگوید تا فلان اندازه کالای کشور مرا نخرید فلان اندازه جنس شما را نمی‌خرم. امریکا تعرفه گمرکی خود را به اندازه‌ای بالا برده که کالای دیگران به کشورش نیاید. آلمان روش پایه‌پا کردن جنس را در تجارت در پیش گرفت» (فاتح، ۱۳۱۴، ص ۴۷). در ادامه در مورد ایران می‌نویسد: چون راه‌هایی که برای دیگران باز بود برای ما بسته است و پایه پول ما بر روی نقره استوار است، «کشور ما از راه قانون انحصار تجارت کوشش کرد» تا تعادل تجارت را حفظ کند (فاتح، ۱۳۱۴، ص ۴۷).

با وجود بحران جهانی، به نظر می‌رسد قانون انحصار در آن شرایط خاص زمانی، توانست تا حدودی اقتصاد کلی کشور را تحت کنترل و نظم درآورد.

بررسی آماری

اغلب قوانین مصوب مجلس در سال‌های وقوع بحران جهانی مربوط به مسائل اقتصادی بود. قوانین خاص مربوط به تجارت و مبادلات بین‌المللی نیز درصد بالایی را شامل می‌شد. حل این مسئله به یکی از دغدغه‌های دولت و مجلس تبدیل شد. روزنامه‌ها نیز بیش از گذشته به مسائل اقتصادی پرداختند.

نگاهی به آمار قوانین مربوط به امور تجاری مصوب مجالس هفتم، هشتم و نهم در جدول شماره (۳) و نمودار شماره (۲) نشانگر دغدغه مجموعه حاکمیت برای حل مشکلات و تبعات بحران مالی جهانی بود.

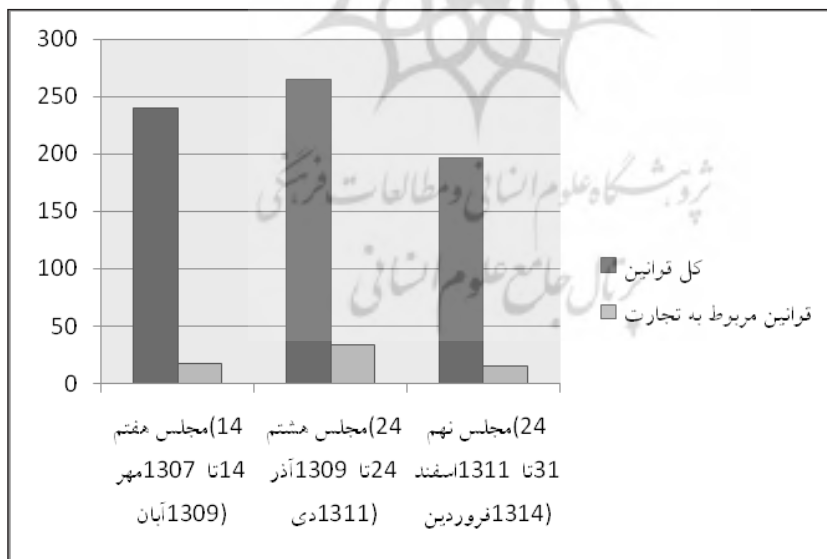
قوانین تجارت	کل قوانین	مجالس
۱۷	۲۴۰	مجلس هفتم
۳۴	۲۶۵	مجلس هشتم
۱۵	۱۹۷	مجلس نهم

جدول ۳

آمار قوانین مربوط به تجارت مصوب مجالس هفتم، هشتم و نهم

مجموعه قوانین موضوعه مصوب دوره هفتم قانون گذاری، ۱۳۲۰، دوره هشتم قانون گذاری، ۱۳۱۲؛ دوره

نهم قانون گذاری، ۱۳۱۴

(ترسیم نمودار از نگارنده)

نمودار ۲

تعداد قوانین تجاری مصوب مجلس هشتم نسبت به مجلس هفتم و نهم

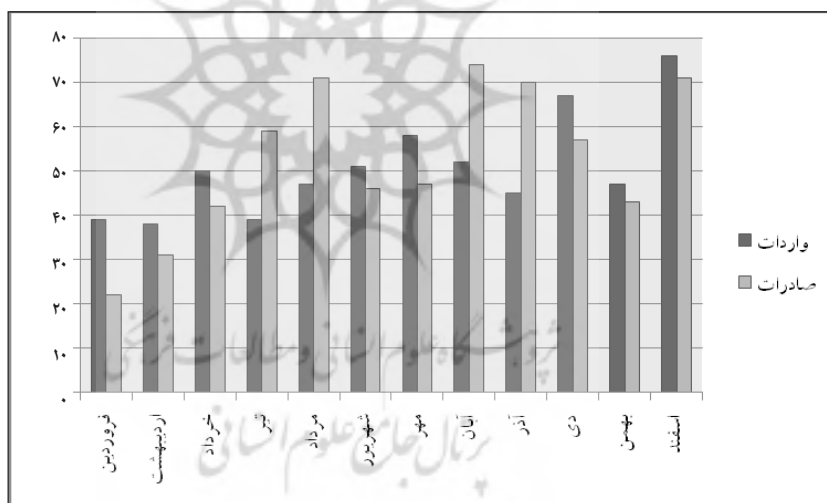
پیش از این بیان شد که هدف اصلی از تصویب قانون انحصار ایجاد توازن میان واردات و صادرات برای کنترل نرخ ارز بود. در نیمه دوم سال ۱۳۰۹ ش/ ۱۹۳۰ م واردات ایران حدود ۱۵٪ و صادرات حدود ۲۵٪ تولید ناخالص ملی را در برمی‌گرفت (Karshenas, 1990, P69). احصائیه‌های گمرک، داده‌های آماری مناسبی برای بررسی میزان موفقیت دولت یا کارایی کلیت قانون در مقابله با بحران ارائه می‌دهند. بنابراین گزارش مجله اطاق تجارت در اولین سال اجرای قانون، وضعیت واردات و صادرات کشور به شکل جدول شماره (۴) بود. نمودار شماره (۳) بر اساس جدول شماره (۴) طراحی شده است.

جمع	سفند	بهمن	دی	آذر	آبان	مهر	شهریور	مرداد	تیر	خرداد	اردیبهشت	فروردین	واردات
۶۰۹	۷۶	۴۷	۶۷	۴۵	۵۲	۵۸	۵۱	۴۷	۳۹	۵۰	۳۸	۳۹	واردات
۶۳۳	۷۱	۴۳	۵۷	۷۰	۷۴	۴۷	۴۶	۷۱	۵۹	۴۲	۳۱	۲۲	صادرات

جدول ۴

واردات و صادرات در سال ۱۳۱۰
(برق‌م به میلیون ریال)

(طاق تجارت، شماره ۴۳، مرداد ۱۳۱۱، ص ۱۱)

نمودار ۳

مقایسه میزان واردات و صادرات ایران
در دوازده ماه سال ۱۳۱۰

(ترسیم از نگارنده)

اگرچه به لحاظ آماری میزان صادرات در سال ۱۳۱۰/۱۳۱۱ نسبت به واردات دارای رشد بود اما از گزارش وزارت امور خارجه در سال ۱۳۱۴ ش/ ۱۹۳۵ م درباره قانون انحصار مشخص می‌شود که این افزایش صرفاً به دلیل اجرای قانون انحصار نبود بلکه متغیرهای دیگری نیز دخیل بود. «در سال ۱۳۱۰ جمع صادرات ۷۰۲ میلیون ریال است و در سال

۱۳۱۱ به مبلغ ۵۲۲ میلیون ریال تنزل نمود. موجبات ترقی سال ۱۳۱۰ این بود که در سال قبل از آن به مناسبت بحرانی که در عالم پیدا شده بود مال‌التجاره ایران خریدار نداشت و در انبارها راکد مانده بود. در سال ۱۳۱۰ به مناسبت قانون انحصار مال‌التجاره‌های موجود یک‌باره به خارج حمل شد» (ا.چ ۲، ۱۳۷۴، سند شماره ۱۷۲).

جدول شماره (۵) میزان واردات و صادرات کشور و نمودار شماره (۴) توزیع آن را در سال‌های پیش و پس از اجرای قانون انحصار نشان می‌دهد. دو نکته مهم پیش از تحلیل داده‌های جدول ضروری است: علت اصلی کاهش شدید صادرات در سال ۱۳۱۱/۱۳۱۲ سقوط ناگهانی صادرات پنبه از ۹,۵۰۰,۰۰۰ من به ۳,۰۰۰,۰۰۰ من بود (اداره کل گمرک، ۱۳۱۲، احصائیه ۱۳۱۱، ص ۱۸). این امر به دلیل ادامه رکود جهانی و کاهش تقاضای مواد خام صورت گرفت. همچنین در سال ۱۳۱۲/۱۳۱۳ لوازم راه‌آهن به مبلغ ۵۲,۴۰۰,۰۰۰ قران وارد کشور شد در غیر این صورت میزان واردات این سال تا رقم ۵۵۳,۰۹۴,۴۹۹ کاهش می‌یافت..

سال	واردات	صادرات	
		غیر نفتی	نفتی
۱۳۰۷	۸۱۹,۸۶۵,۴۵۵	۴۸۰,۰۵۳,۶۹۲	۱,۰۳۷,۵۴۷,۵۰۰
۱۳۰۸	۹۱۹,۸۵۳,۶۸۵	۴۸۷,۳۹۶,۰۳۱	۱,۰۸۷,۵۸۵,۵۳۹
۱۳۰۹	۸۱۰,۵۲۸,۷۴۲	۴۵۸,۸۴۵,۱۶۱	۱,۰۰۴,۹۷۴,۸۰۰
۱۳۱۰	۶۳۱,۳۶۳,۰۰۹	۷۰۲,۰۹۴,۳۷۵	
۱۳۱۱	۶۵۷,۵۷۸,۵۵۵	۵۲۲,۰۴۰,۹۱۶	
۱۳۱۲	۶۰۵,۴۹۴,۴۹۹	۴۶۶,۱۲۵,۲۴۷	

جدول ۵

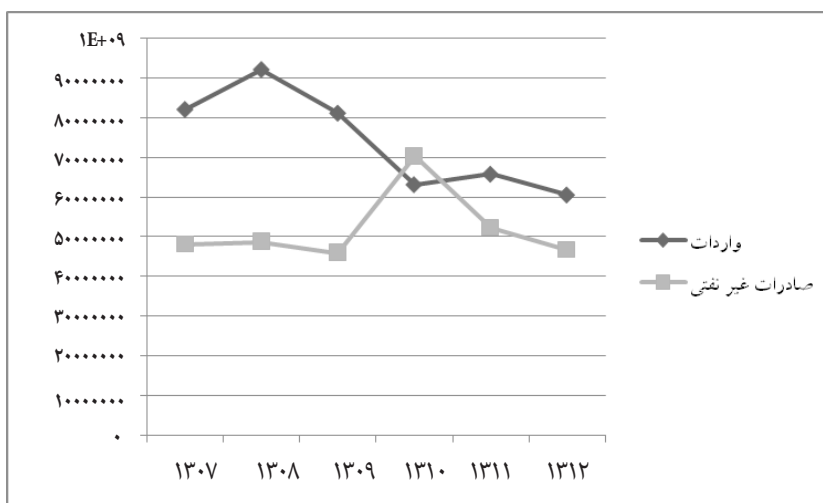
میزان واردات و صادرات در سال‌های پیش از اجرای قانون و سال‌های پس‌از آن (ارقام به قران)

(اداره کل گمرک، احصائیه گمرک، سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۲، صفحه اول احصائیه هر سال)

نمودار ۴

مقایسه واردات و صادرات غیرنفتی ایران از
سال ۱۳۰۷ ش/۱۳۰۷ م تا ۱۳۱۲ ش/۱۳۱۲ م
(ارقام به قران)

(ترسیم نمودار از نگارنده)

از احصائیه ۱۳۱۰ ش/۱۳۱۰ م به بعد واقع‌بینانه مواد نفتی را در مجموع صادرات به حساب نیاوردند. در احصائیه‌های قبل از آن سال، کل صادرات شرکت نفت از مبادی گمرکی را جزء منابع صادراتی ایران در نظر می‌گرفتند درحالی‌که همه درآمدهای شرکت نفت وارد چرخه پولی نظام اقتصادی ایران نمی‌شد. توضیحات زیر درباره میزان عایدات ایران از صادرات نفت ضروری به نظر می‌رسد. در سال ۱۳۰۵ ش/۱۳۰۵ م میزان صادرات نفتی ۶۵۴,۳۵۳,۰۰۰ قران بود. با کسر هزینه حمل و نقل و ماشین‌آلات، سود خالص شرکت ۳۴۴ میلیون قران محاسبه گردید. سهم ایران از این مبلغ باقی‌مانده تنها ۱۶٪ از سود خالص بود (سلطان‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۸)؛ بنابراین در این سال به ایران حدود ۵۵ میلیون قران پرداخت گردید، یعنی عملاً ۸/۴٪ از پول صادرات نفتی در اختیار ایران قرار گرفت. درآمد صادرات مواد نفتی در سال ۱۳۰۸ ش/۱۳۰۸ م که شامل اقلام زیر است، در اختیار شرکت نفت قرار داشت و مبلغ اندکی به حساب ایران در لندن واریز می‌شد:

۱۹۶,۱۰۸,۶۴۵	نفت تصفیه‌نشده یا نفت سیاه
۲۱۸,۴۳۷,۳۲۲	نفت تصفیه‌شده
۴۹۴,۴۶۱,۰۹۵	بنزین و گازوئیل
۱۷۸,۵۵۲,۱۲۵	مازوت
۲۶۳۵۲	روغن ماشین
۱,۰۸۷,۵۸۵,۵۳۹	جمع

(اداره کل گمرک، ۱۳۰۹، احصائیه ۱۳۰۸، فصل ۷، ص ۲۶-۲۸)

جدول ۶

درآمد شرکت نفت در سال ۱۳۰۸ ش/۱۳۰۸ م
(ارقام به قران)

مصطفی فاتح از معدود ایرانیان آگاه نسبت به مسائل نفتی در نامه‌ای به تیمورتاش وزیر دربار، برای حل مشکلات اقتصادی پیش آمده در سال ۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م معتقد بود که میزان صادرات و واردات ایران در یک تراز تجاری مثبتی قرار دارد. وی درآمدهای ایران از شرکت نفت را به شرح زیر برآورد کرده است:

۱۲۵,۰۰۰,۰۰۰	هزینه‌های شرکت در ایران بابت مزد و خرید ملزومات
۷۰۰,۰۰۰	منافع سهام دولت
۱,۵۰۰,۰۰۰	منافع سهام خوانین بختیاری
۳۰,۰۰۰,۰۰۰	حق السهم دولت

جدول ۷

عایدات ایران از صادرات نفت در سال
۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م (ارقام به قران)

(آ.ج. ۴، ۱۳۸۰، سند شماره ۹)

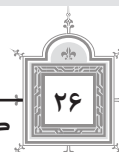
باین حال شرکت نفت برای هزینه‌های جاری هرماه صد هزار پوند را به بانک ملی ایران تحویل می‌داد و قران دریافت می‌کرد اما «سهمیۀ دولت مطابق مقررات در لندن تمرکز می‌یافت» و وارد چرخه نظام پولی ایران نمی‌شد (اطلاعات، شماره ۱۱۹۱، ۲۸ آبان ۱۳۰۹، ص ۴).

بر اساس نمودار شماره (۴) دولت به جز در سال ۱۳۱۰ش/۱۹۳۱م نتوانست توازنی بین صادرات و واردات ایجاد کند اما با اجرای قانون توانست روند رشد واردات را متوقف کند و به تدریج فاصله بین واردات و صادرات از حدود ۳۴۰ میلیون قران در سال ۱۳۰۷ش/۱۹۲۸م را به حدود ۱۴۰ میلیون قران در سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳م کاهش دهد. جدول شماره (۸) مقدار عمده‌ترین کالاهای وارداتی ایران در سال‌های موردنظر را نشان می‌دهد و نمودار شماره (۵) نشانگر توزیع اقلام فوق است.

سال	منسوجات پنبه‌ای	قند و شکر	چای	وسایل نقلیه
۱۳۰۷	۲۱۷,۰۳۱,۰۰۰	۹۷,۰۷۱,۰۰۰	۶۸,۸۰۸,۰۰۰	۵۰,۴۵۷,۰۰۰
۱۳۰۸	۱۶۶,۱۷۸,۰۰۰	۱۱۵,۵۷۸,۰۰۰	۷۰,۱۲۹,۰۰۰	۶۴,۹۸۹,۰۰۰
۱۳۰۹	۱۴۲,۸۲۰,۰۰۰	۱۰۴,۹۱۷,۰۰۰	۶۵,۷۱۳,۰۰۰	۸۶,۳۸۴,۰۰۰
۱۳۱۰	۲۳۱,۲۰۴,۰۰۰	۷۳,۴۳۵,۰۰۰	۳۸,۳۳۲,۰۰۰	۴۵,۵۳۰,۰۰۰
۱۳۱۱	آمار این سال به دست نیامد			
۱۳۱۲	۱۴۳,۱۹۱,۰۰۰	۵۳,۰۵۰,۰۰۰	۳۴,۳۴۰,۰۰۰	۶۷,۱۸۶,۰۰۰

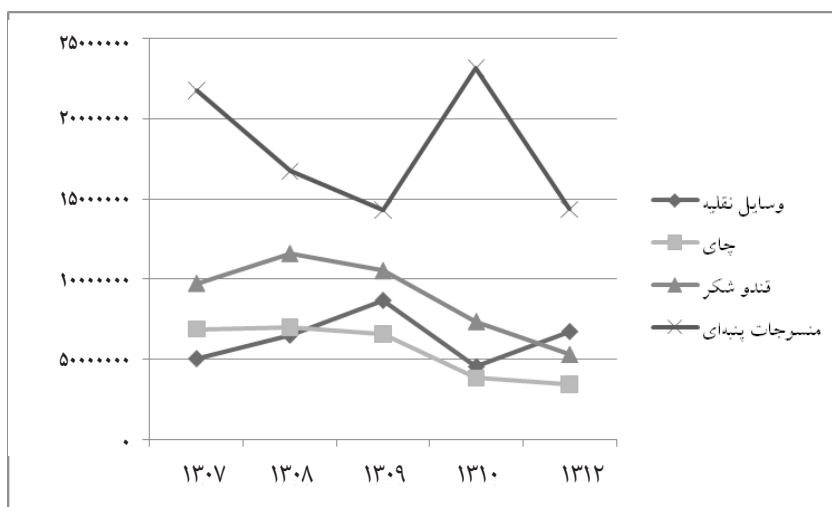
جدول ۸

عمده‌ترین کالاهای وارداتی ایران در
سال‌ها ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۲
(قیمت‌ها تا سال ۱۳۱۰ برحسب قران از
۱۳۱۰ به بعد برحسب ریال)

نمودار ۵

روند واردات عمده‌ترین کالاهای وارداتی ایران
در سال‌ها ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۲

(ترسیم نمودار از نگارنده)

صرف توجه به ایجاد تعادل بین صادرات و واردات برای سنجش عملکرد دولت در شرایط بحران کافی نیست زیرا کاهش واردات مساوی است با کاهش عرضه نسبت به تقاضا و نتیجه نهایی آن افزایش قیمت بود. اگر دولت در طول آن سال‌ها موفق به ایجاد ثبات قیمت کالاهای وارداتی در بازار می‌گردید، این به معنی موفقیت دولت در کنترل اوضاع اقتصادی در شرایط بحرانی بود. بررسی روند قیمت اقلام وارداتی در بازار ارزیابی مناسبی برای سنجش موفقیت یا شکست دولت در اجرای قانون انحصار است. روند قیمت انواع کالاهای وارداتی از آبان ۱۳۰۹ش/۱۹۳۰م - پیش از اجرای قانون انحصار - تا خرداد ۱۳۱۲ش/ژوئن ۱۹۳۳م در جدول شماره (۹) آمده است. نمودارهای ۶۱ و ۶۲ بر اساس جدول شماره (۹) تنظیم شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ارجاع: (مجله / طاق تجارت)	شکر (یک من شاه)	قند کلوخه (یک من شاه)	چای		منسوجات				تاریخ
			(یک من تبریز)	ستاره نشان (یک من تبریز)	ساتن مشکی (به متر)	مقال قفقاز (به متر)	چلوار اسحق (هر طاقه)	دبیت مشکی (هر طاقه)	
ش ۱۳، ص ۳۹	۳۴،۷۵	۲۹،۵	۵۸	۶۱	۲،۳	۲،۳	۹۸	۷	آبان ۱۳۰۹
ش ۱۵، ص ۲۸	۳۲،۲۵	۲۶،۵	۵۲	۴۹	۱،۹	۱،۷۵	۸۰	۶	دی ۱۳۰۹
ش ۱۷، ص ۳۴					اجناس خارجی ۱۵ تا ۲۵ درصد به طور ناگهانی پس از تصویب ماده واحده ترقی نمود				
ش ۱۶، ص ۳۱	۲۸،۵	۳۲،۲۵	۵۵	۵۲	۲،۷۵	۲،۸۵	۹۰	۷،۲۵	آبان ۱۳۱۰
ش ۱۶، ص ۳۲	۲۵	۳۲	۵۲	۴۸،۵	۲،۶	۲،۹	۸۵	۶،۶	بهبان ۱۳۱۰
ش ۱۶، ص ۳۳	۳۴	۳۷	۶۵	۷۰	۲،۶	۳،۲۰	۹۰	۷،۲۰	خرداد ۱۳۱۱
ش ۱۶، ص ۳۴	۳۳،۵	۴۰	۵۴	۵۸	۲،۶	۲،۹۰	۸۸	۶،۵	خرداد ۱۳۱۲

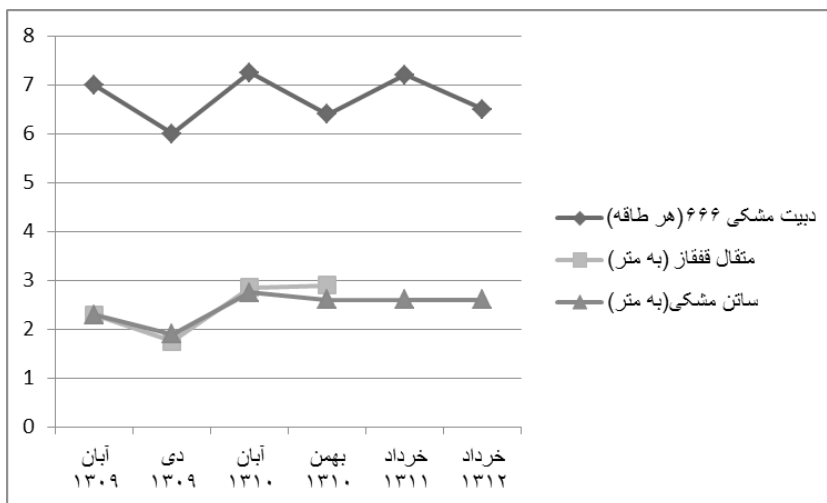
(از مجله طاق تجارت در شماره همان ماه استخراج شده است)

جدول ۹

قیمت کالاهای وارداتی در بازار
ایران از آبان ۱۳۰۹ ش/اکتبر ۱۹۳۰ م تا
خرداد ۱۳۱۲ ش/می ۱۹۳۳
(کلید قیمت ها به قران)

نمودار ۶/۱

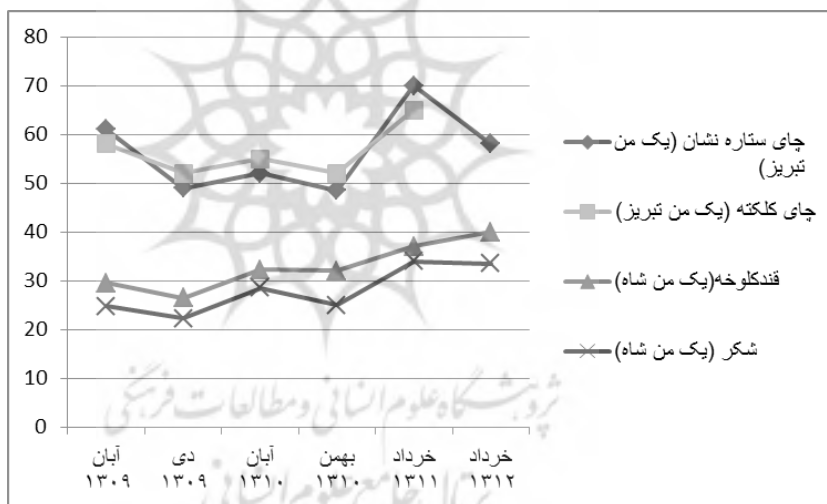
روند قیمت منسوجات وارداتی در بازار از
آبان ۱۳۰۹ ش/اکتبر ۱۹۳۰م تا خرداد ۱۳۱۲ ش/
مه ۱۹۳۳

(ترسیم نمودار از نگارنده)

نمودار ۶/۲

روند قیمت قند، چای و شکر وارداتی در بازار
از آبان ۱۳۰۹ ش/اکتبر ۱۹۳۰م تا خرداد ۱۳۱۲ ش/
می ۱۹۳۳

(ترسیم نمودار از نگارنده)

نمودارها نشان می‌دهند دولت در تثبیت قیمت برخی کالاها موفق بود. پارچه دبیت، چای کلکته و چای ستاره‌نشان در این دسته قرار دارند که حتی قیمت این کالاها در اوایل سال ۱۳۱۲ ش/۱۹۳۳م پایین‌تر از آبان ۱۳۰۹ ش/۱۹۳۰م در بازار معامله می‌شد. برخی منسوجات مانند متقال ففاز و ساتن پس از اجرایی شدن قانون انحصار دچار رشد قیمت شدند اما پس از فروکش کردن شرایط روانی ناشی از اجرای قانون، روند ثابتی را طی

نمودند. قیمت قند و شکر از اقلام مهم مصرفی پیش از اجرای قانون انحصار روند روبه‌رشدی داشت و پس از اجرایی شدن قانون، دولت نتوانست سیر صعودی قیمت این دو کالا را متوقف کند. به نظر می‌رسد به جهت نیاز دولت به درآمدهای عوارض قند و شکر برای تهیه ملزومات راه‌آهن، سیاست‌های عامدانه‌ای برای افزایش تدریجی قیمت این دو کالا اعمال شده باشد. به‌رحال نکته مهمی که نباید مورد غفلت واقع شود این است که تمامی این سیاست‌ها در شرایط بحرانی اقتصاد جهانی اجرا شدند. بحرانی که بیش از کشورهای صنعتی بر اقتصاد کشورهای صادرکننده مواد خام تأثیر گذاشت.

نتیجه

بحران جهانی ۱۹۲۹ اقتصاد همه کشورهای را تحت تأثیر قرارداد. کشورهای صنعتی و کشورهای صادرکننده مواد خام هرکدام سیاست‌های مقابله‌ای متفاوتی برای عبور از بحران یا کاهش فشار آن اجرا نمودند. کاهش ارزش پول ملی، کاهش میزان صادرات، کم‌شدن میزان درآمد دولت، افزایش قیمت کالاهای اساسی وارداتی تأثیرهای بحران بر حیات اقتصادی ایران بود. هیئت حاکمه ایران پس از اجرای قانون کنترل تفتیش اسعار خارجی به‌صورت آزمایش و خطا با ناکامی مواجه شد در نتیجه سیاست بلندمدت توسعه صنعتی و سیاست کوتاه‌مدت انحصار تجارت خارجی را تدوین و اجرا نمود. هدف از قانون انحصار، ایجاد توازن بین صادرات و واردات و حفظ ارزش پول ملی بود. این قانون علاوه بر مقابله با بحران، پیش‌درآمد توسعه صنعتی به حساب می‌آمد زیرا توسعه صنعت تنها در گرو حمایت از تولید داخلی در رقابت با مصنوعات خارجی بود. بدون کنترل کالاهای وارداتی اقدام در زمینه نوسازی گامی محکوم به شکست بود.

داده‌های کمی نشانگر آن است که به دنبال اجرای قانون انحصار، در مدت یک‌ساله ۱۳۱۰ش/۱۹۳۱م تراز تجارت خارجی مثبت گردید؛ اما این روند در سال‌های بعد تداوم نیافت و میزان واردات بر صادرات فزونی گرفت. موفقیت دولت در این امر کاهش فاصله صادرات با واردات از حدود ۳۴۰ میلیون قران در سال ۱۹۲۸/۱۳۰۷ به ۱۴۰ میلیون قران در سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳م بود. البته سیاست صنعتی‌سازی به‌ویژه توسعه راه‌آهن به جهت نیاز به ماشین‌آلات و ادوات، باعث افزایش واردات گردید.

جدول ۱۰

تراز تجارت خارجی ایران سال‌های پیش و پس از
اجرای قانون انحصار تجارت (ارقام به قران)

سه سال پس از اجرای قانون		سه سال پیش از اجرای قانون	
+ ۷۰۷۳۱۳۶۶	۱۹۳۱/۱۳۱۰	- ۳۳۹۸۱۱۷۶۳	۱۹۲۸/۱۳۰۷
- ۱۳۵۵۳۷۶۳۹	۱۹۳۲/۱۳۱۱	- ۴۳۲۴۵۷۶۵۴	۱۹۲۹/۱۳۰۸
- ۱۳۹۳۶۹۲۵۲	۱۹۳۳/۱۳۱۲	- ۳۵۱۶۸۳۵۸۱	۱۹۳۰/۱۳۰۹

(یافته‌های پژوهش)

قانون انحصار تجارت محدودیت‌هایی برای برخی کالاهای اساسی وارداتی ایجاد نمود. این امر به منزله کاهش عرضه این محصولات در بازار بود، نتیجه نهایی افزایش قیمت و فشار به مصرف‌کنندگان بود. نمودارها نشان می‌دهند دولت در تثبیت قیمت بعضی از کالاها موفق بود و حتی توانست قیمت برخی اقلام وارداتی را در اوایل سال ۱۳۱۲ ش/۱۹۳۳ م پایین‌تر از قیمت این کالاها قبل از اجرای قانون قرار دهد؛ اما قیمت تعدادی از کالاها در همین بازه زمانی افزایش یافت.

جدول ۱۱

مقایسه قیمت منسوجات وارداتی در بازار پیش
از اجرای قانون با ۳۰ ماه بعد از آن
(قیمت‌ها به قران)

ساتن مشکی (به متر)	متقال قفقاز (به متر)	چلوار اسحق (هر طاقه)	دبیت مشکی ۶۶۶ (هر طاقه)	
۲,۳	۲,۳	۹۸	۷	آبان ۱۳۰۹
۲,۶	۲,۹۰	۸۸	۶,۵	خرداد ۱۳۱۲
%۱۳/۰۴	%۲۶/۰۸	---	---	میزان افزایش
---	---	%۱۰/۲	%۷/۱۴	میزان کاهش

(یافته‌های پژوهش)

قند و شکر از کالاهای مهم مصرفی پیش از اجرای قانون انحصار روند رو به رشدی داشت و پس از اجرایی شدن قانون، دولت نتوانست سیر صعودی قیمت این دو کالا را متوقف کند. درآمد دولت از عوارض قند و شکر صرف توسعه و ساخت راه‌آهن می‌شد به همین دلیل سیاست‌های عامدانه‌ای برای افزایش تدریجی قیمت این دو کالا اعمال شد.

شکر (یک من شاه)	قند کلوخه (یک من شاه)	چای کلکته (یک من تبریز)	چای ستاره نشان (یک من تبریز)	
۲۴,۷۵	۲۹,۵	۵۸	۶۱	آبان ۱۳۰۹
۳۳,۵	۴۰	۵۴	۵۸	خرداد ۱۳۱۲
٪۳۵/۳۵	٪۳۵/۵۹	----	----	میزان افزایش
----	----	٪۶/۸۹	٪۴/۹۱	میزان کاهش

(یافته‌های پژوهش)

در نهایت اینکه تمامی این سیاست‌ها در شرایط بحرانی اقتصاد جهانی اجرا شدند. به نظر می‌رسد دولت با استفاده از حداکثر توان و ظرفیت اقتصادی سیاست‌های معقولانه‌ای را تدوین و اجرا نمود.

منبع

اسناد آرشیوی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۴۰/۶۰۲۴؛ ۲۴۰/۶۲۶۰۰؛ ۲۴۰/۳۷۶۳؛ ۲۹۳/۵۴۹۴؛ ۲۹۳/۳۷۶۳؛ ۲۹۳/۱۸/۶/۴۶۱؛ ۵/۱۳۵/۲۶/۱/۹۳ (کمام): ۶/۳۹/۱۸/۶/۴۶۱؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام): ۶/۳۹/۱۸/۶/۴۶۱؛ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ): سال ۱۳۱۰ش، کارتن ۳۲، پرونده ۵۲/۲۰۳، سند شماره ۴.

سال ۱۳۱۰ش، کارتن ۳۲، پرونده ۵۲/۲۰۳، سند شماره ۱۰.

اسناد چاپ شده

شماره ۱: اسناد تجاری ادوار اول تا پنجم مجلس شورای ملی ۱۳۰۴ - ۱۲۸۵ (۱۳۸۸). (راضیه یوسفی نیا، کوششگر). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

شماره ۲: اسناد روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه (۱۳۷۴). (محمود طاهر احمدی، کوششگر). تهران: سازمان ملی اسناد ایران.

شماره ۳: اسناد مازندران در دوره رضاشاه، مجلس ششم تا دوازدهم شورای ملی (۱۳۸۹). (مصطفی نوری، کوششگر). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۱. هر من شاه تقریباً دو برابر من تبریز یعنی حدود ۶ کیلوگرم بود. به عبارت دقیق‌تر معادل ۵ کیلو و ۹۳۳ گرم.

شماره ۴: اسنادی از ارز و انحصار تجارت خارجی در دوره رضاشاه ۱۳۱۱-۱۳۰۵ (۱۳۸۰). معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی رئیس جمهور. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

شماره ۵: اسنادی از انجمن‌های بلدی، تجار و اصناف ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ (۱۳۸۰). معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس جمهور. (رضا مختاری اصفهانی، کوششگر). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

شماره ۶: گزارش ایالات و ولایات از اوضاع اجتماعی-اقتصادی ایران در سال ۱۳۱۰ (۱۳۸۳). مرکز اسناد ریاست جمهوری. (رضا مختاری اصفهانی، کوششگر). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کتاب‌ها

اداره کل گمرک (۱۳۰۸). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۰۷*. تهران: شفق.

اداره کل گمرک (۱۳۰۹). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۰۸*. تهران: فردوسی.

اداره کل گمرک (۱۳۱۰). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۰۹*. تهران: باقرزاده.

اداره کل گمرک (۱۳۱۱). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۱۰*. تهران: فردوسی.

اداره کل گمرک (۱۳۱۲). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۱۱*. تهران: اطلاعات.

اداره کل گمرک (۱۳۱۳). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۱۲*. تهران: مهر.

اداره کل گمرک (۱۳۱۴). *احصائیه تجارته ایران در سال ۱۳۱۳*. تهران: ایران.

استوارت، مایکل (۱۳۶۸). *کینز و پس از کینز، مسایل اقتصادی سال‌های پس از جنگ*. (عبدالرحمن صمدیه، مترجم). تهران: فردوس.

پورشفای، مجید (۱۳۸۵). *اقتصاد کوچک، گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها در دو سده گذشته*. تهران: گام نو.

ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۲). *از مجلس وکلای تجار تا اتاق ایران*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی.

ذوقی، ایرج (۱۳۳۸). *تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرت‌های بزرگ ۱۹۲۵-۱۹۰۰*. تهران: پانگ.

سلطانزاده، آ (۱۳۸۳). *انکشاف اقتصادی ایران و امپریالیزم*. (ف. کوشا، مترجم). تهران: مازیار.

سوداگر، محمدرضا (بی‌تا). *رشد روابط سرمایه‌داری در ایران، مرحله انتقالی ۱۳۴۰-۱۳۰۴*. تهران: گلشن.

طاهر احمدی، محمود (۱۳۸۴). *روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه*. تهران: وزارت امور خارجه.

فوران، جان (۱۳۷۸). *مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق ۱۷۹۶ شمسی تا انقلاب*. (احمد تدین، مترجم). تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۱). *اقتصاد سیاسی ایران، از مشروطیت تا پایان سال‌های پهلوی*. (ج. ۱۸). (محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، مترجمان). تهران: مرکز.

لنچافسکی، ژرژ (۱۳۵۱). *غرب و شوروی در ایران سی سال رقابت ۱۹۴۸-۱۹۱۸*. (حورا یآوری، مترجم). تهران: ابن سینا.

مجموعه قوانین موضوعه مصوب دوره هفتم قانونگذاری (۱۳۲۰). تهران: مطبوعه مجلس.

مجموعه قوانین موضوعه مصوب دوره هشتم قانونگذاری (۱۳۱۲). تهران: مطبوعه مجلس.

مجموعه قوانین موضوعه مصوب دوره نهم قانونگذاری (۱۳۱۴). تهران: مطبوعه مجلس.

مکی، حسین (۱۳۶۲). *تاریخ بیست ساله ایران*. (جلد ۵). تهران: ناشر.

ولی، عباس (۱۳۸۰). *ایران پیش از سرمایه‌داری: تاریخ نظری*. (حسن شمس‌آوری، مترجم). تهران: نشر مرکز.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۳). *سیاست خارجی ایران در عصر پهلوی*. تهران: البرز.

مقالات

رواسانی، شاپور (۱۳۸۷). «شیوه تولید امپریالیستی چیست؟». *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، شماره ۲۵۱ و ۲۵۲. _____ (۱۳۷۴). «حکومت و دولت در کشورهای عقب‌نگه داشته‌شده: طبقه و ایسته به استعمار».

اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۰۱ و ۱۰۲.

شجاعی دیوکلائی، سیدحسن؛ شعبانی، امامعلی (۱۳۹۰). «بحران اقتصادی ۱۹۲۹، پیامدها و واکنش‌ها در ایران».

مطالعات تاریخ فرهنگی، ۲ (۸).

غلامی، شهرام؛ رحمانیان، داریوش؛ ظریفیان، غلامرضا؛ فصیحی، سیمین (۱۳۹۰). «قانون انحصار تجارت

خارجی ایران ۱۳۰۹: زمینه‌ها، اهداف و پیامدها». *تاریخ اسلام و ایران*، ۲۱ (۱۱).

فاتح، مصطفی (۱۳۱۴). «تجارت کنونی ایران». *مجله مهر*، شماره ۲۵.

نشریات

مجله اطاق تجارت: شماره ۲، آذر ۱۳۰۸؛ شماره ۴، بهمن ۱۳۰۸؛ شماره ۵، بهمن ماه ۱۳۰۸؛ شماره ۱۲، مهر ۱۳۰۹؛

شماره ۱۳، آبان ۱۳۰۹؛ شماره ۱۵، دی ۱۳۰۹؛ شماره ۱۷، اسفند ۱۳۰۹؛ شماره ۲۰، خرداد ۱۳۱۰؛ شماره

۲۶، مهر ۱۳۱۰؛ شماره ۳۱، بهمن ۱۳۱۰؛ شماره ۳۹، خرداد ۱۳۱۱؛ شماره ۴۳، مرداد ۱۳۱۱؛ شماره ۶۴،

خرداد ۱۳۱۲؛ شماره ۸۶، اردیبهشت ۱۳۱۳.

روزنامه اطلاعات: شماره ۳۲۶، ۱۵ مهر ۱۳۰۶؛ شماره ۳۴۹، ۱۳ آبان ۱۳۰۶؛ شماره ۱۰۱۲، ۱۷ فروردین ۱۳۰۹؛

شماره ۱۰۳۲، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۹؛ شماره ۱۰۳۴، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۰۹؛ شماره ۱۱۹۱، ۲۸ آبان ۱۳۰۹؛

شماره ۱۱۹۴، ۲ آذر ۱۳۰۹؛ شماره ۱۲۶۸، ۷ اسفند ۱۳۰۹.

روزنامه ایران: شماره ۱۰۸۹، ۲ رجب ۱۳۴۰ ق.

روزنامه حبل‌المتین: سال ۳۵، شماره ۹، ۱۲ شعبان ۱۳۴۵؛ سال ۳۵، شماره ۱۵-۱۴، ۲۴ رمضان ۱۳۴۵.

مجله عصر جدید: شماره ۷۱-۷۰؛ شماره ۷۷، ۲۱ خرداد ۱۳۰۹؛ شماره ۸۳، ۱۸ مرداد ۱۳۰۹؛ شماره ۸۷،

۲۲ شهریور ۱۳۰۹.

مجله قلم آزاد: شماره ۲، ۱۳۰۸.

صورت مذاکرات مجلس شورای ملی

صورت مذاکرات مجلس پنجم شورای ملی (ص.م.م. ۵): جلسه شماره ۱۷۳، ۷ خرداد ۱۳۰۴؛ جلسه شماره ۱۷۴، ۹ خرداد ۱۳۰۴.

صورت مذاکرات مجلس هفتم شورای ملی (ص.م.م. ۷): جلسه شماره ۱۰۹، ۲۷ اسفند ۱۳۰۸؛ جلسه شماره ۱۲۶، ۶ خرداد ۱۳۰۹؛ جلسه ۱۵۳، ۱۰ مهر ۱۳۰۹.

صورت مذاکرات مجلس هشتم شورای ملی (ص.م.م. ۸): جلسه شماره ۱۱، ۶ اسفند ۱۳۰۹.

منابع لاتین

Ahamed, Liaquat(2009). *Lords of Finance: The Bankers Who Broke the World*. New York: Random House

Bharier, Julian(1971). *Economic development in Iran, 1900-1970*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Karshenas, Massoud(1990). *Oil, state and industrialization in Iran*. Cambridge: Cambridge University Press. In page 69: chapter: state and capital accumulation 1921-1941.

Moghadam, G. R.(1957). "Iran foreign trade policy and economic development in the inter war period". Ph. D. thesis. Stanford University.

Rezun, Miron(1981). *The Soviet Union and the Iran: Soviet Policy in Iran from the Beginnings of the Pahlavi Dynasty Until the Soviet Invasion in 1941*. Geneve: Sijthoff & Noordhoff international publishers

Tipton, Frank. B.(1987). *An Economic and Social History of Europe 1890-1939*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

